

שיטת רס"ג בקביעת החודש – הבעיה האסטרונומית ופתרונה*

שי ואלטר

ראשי פרקים

- א. קביעה על פי הראייה ולא על פי החשבון
- ב. המקורות שבהם הובאו דברי רס"ג ויריבין
- ג. יסודות הלוח הנהוג
 1. מחזור קבוע של שנות העיבור
 2. אורך קבוע של כל חודשי השנה
 3. הלוח מבוסס על חשבון החודש הממוצע
 4. דחיות בלוח
 5. יו"ט שני של גלויות נמסר למשה
 6. האפשרות לחשב לוחות שנה מראש
- ד. על מה ערערו המינים?
 1. עצם קביעת החודש על פי החשבון
 2. נכונות החשבון
- ה. היחס שבין הראייה לבין החשבון
 1. הראייה באה לאמת את החשבון
 2. הראייה קובעת
 3. החשבון קובע
- ו. מגילת ר' אביתר: החשבון קובע
- ז. הצורך בעדות לפי רס"ג
- ח. האם רס"ג אכן האמין בשיטתו?

* מאמר זה ראה אור לראשונה בקובץ המאמרים "מפירות הכרם" תשס"ד שיצא לכבוד 50 שנה לשיבת כרם ביבנה.

א. קביעה על פי הראייה ולא על פי החשבון

במשנה ובתלמודים (בעיקר במסכת ראש השנה) מופיע תיאור של קביעת החודשים על-פי ראיית הירח החדש. היום איננו מקדשים את החודש על-פי הראייה, אלא משתמשים בלוח שנה המושתת על חשבונות וכללים קבועים. מדוע איננו מקדשים היום את החודש על-פי הראייה? לשאלה זו ניתנו מספר תשובות, והמפורסמת שבהן היא, שהמעבר ללוח הקבוע שלנו ארע עם התבטלות בית-הדין הסמוך שבא"י. לפי מסורת רב האיי גאון (אוצר-הגאונים ר"ה, חלק התשובות עמ' 16-17) היה זה ר' הלל ברי יהודה הנשיא (אחד מצאצאי צאצאיו של הנשיא הלל הזקן¹) שהנהיג את הלוח שלנו² בשנת תר"ע לשטרות - ד'תק"י"ט לבריאה (359/358 לספה"נ). אלא שבעניין זה יש לרב סעדיה גאון שיטה שונה לחלוטין, הנראית תמוהה:

לפי רס"ג, משה רבינו קבל את כל חשבונות וכללי הלוח הנוכחי מסיני (כדעת רב האי גאון). מאז ימי משה רבינו ועד ימי אנטיגנוס איש סוכו, במשך 1100 שנים, השתמשו בלוח (שלנו!) ולא השתמשו בראיית הירח כלל. רק בימי אנטיגנוס איש סוכו תקנו חכמים לקבל את עדי ראיית הירח. תלמידי אנטיגנוס, צדוק ובייתוס, ערערו על הלוח, וטענו שיש לקבוע את החודשים על-פי הראות הירח, ולא על-פי חשבונות הלוח וכלליו. תקנת הראייה בלמה את המחלוקת; וכאשר התבטלה המחלוקת בזמן מאוחר יותר, בוטלה גם תקנת הראייה, וחזרו לקבוע את הלוח ללא עדות הראייה, כפי שאנו נוהגים היום. כל העובדות והמעשים של קידוש החודש הנזכרים בתורה שבעל-פה מציינים שלב ארעי וחולף של צורך בראיית הירח. העיקר מאז ומתמיד היה החשבון - חשבון הלוח שלנו.

העובדה, שעדות החודש היא מרכיב טפל ולא הכרחי, מתמיהה את כל מי שמתוודע לשיטת רס"ג, משום שהתיאור במשנה ובתלמודים נותן את הרושם ההפוך לחלוטין: קידוש החודש על-פי הראייה משקף את המצב האידיאלי, כאשר קיים בית דין בא"י, והלוח שלנו נראה כברירה משנית בזמן העדר בית-דין. שיטת רס"ג מעוררת קשיים רבים ומסיבה זו הותקפה ע"י הראשונים. חלקם אף טענו שרס"ג לא כתב את דבריו

1. לפי אטלס עץ חיים (ר' רפאל הלפרין) ר' הלל זה הוא דור 13 להלל הזקן. הבסיס לקביעה זו הוא שיטת ר' יצחק אייזיק הלוי, בעל דורות-הראשונים. מהראשונים דן בשאלה זו הרשב"ץ, תשב"ץ ח"א סי' קלו.

2. ישנה מחלוקת יסודית מהו הבסיס ללוח שלנו: רה"ג סובר שהלוח על כל פרטיו נמסר בסיני; רמב"ן סובר שהלוח הוא תקנה של ר' הלל השני; והרשב"ץ (שם) סובר שייסודות הלוח נמסרו בסיני, ופרטיו נתקנו ע"י ר' הלל. שיטת הרמב"ם בעניין זה נתונה במחלוקת הגרי"ז והחזו"א. לפי הבנת הגרי"ז ברמב"ם (קונטרס חידושי מרן רי"ז הלוי על עניני קה"ח, יומא וסוכה, ירושלים תשכ"א עמ' ה-ז), הלוח על כל פרטיו הוא מסיני (כמו רה"ג). לפי הבנת החזו"א (ערלה סי' טז) רק היסודות החשבוניים של הלוח נמסרו בסיני, אך לא הפרטים. מבחינה זו, לדעת החזו"א דומה שיטת הרמב"ם לשיטת הרשב"ץ.

אלא כנגד הקראים ("קנה לדחות בו אפיקורוס"),³ אולם הוא כשלעצמו לא האמין במה שאמר. לעומתם היו שתמכו בשיטה זו, וחיזקו אותה בהוכחות.

לאחרונה יצא ר' אריה שטרן במאמר (שיטת רס"ג בקידוש החודש, תחומין כג, תשס"ג, עמ' 287-297) שבא להוכיח שרס"ג אכן האמין בשיטתו באופן מוחלט, ולא אמר אותה רק לתשובת המינים. קדם את ר' אריה שטרן, המנוח ר' שמואל ביאלובלוצקי במאמרו המקיף על רס"ג שבספרו אם-למסורת (הוצאת אוניברסיטה בר אילן, 1971, עמ' 128 ואילך).

כתבי הרס"ג לא נותרו בשלמותם, אולם מצויות ציטטות רבות של דבריו המופיעות במקורות שונים. מלאכה עצומה של ליקוט הושקעה ע"י ה"ר מנחם מי כשר זצ"ל בכרך יג של תורה-שלמה (פרק ג, שיטת רב סעדיה גאון, עמ' מ-סו, ובמלואים שם עמ' קפג-קפט).

ישנם שני מיני קושיות על שיטת רס"ג:

א. הקושיות הלמדניות - הראשונים מסבירים שממקורות רבים עולה שקידוש החודש ע"פ ראייה נהג בזמן המשנה והתלמוד, והוא היה הדרך העיקרית לקביעת החודשים. ההתמודדות עם שיטת רס"ג היא בדרך כלל במישור זה, והרב כשר בספרו הקיף היטב ויכוח זה.

ב. הקושי האסטרונומי העולה משיטת רס"ג. להלן נראה, שלא זו בלבד שהלוח ע"פ החשבון אינו מחזק לוח ע"פ ראיית הירח, אלא ההיפך: בלוח על-פי ראייה ברוב המכריע של הפעמים חל ראש חודש ביום אחר מאשר בלוח החשבוני שלנו. לבעייה זו ראיתי התייחסות מצומצמת. בעיון בפולמוס שהיה לרס"ג עם הקראים אנו מוצאים שאכן רס"ג התייחס לבעייה זו.

ב. המקורות שבהם הובאו דברי רס"ג ויריביו

כאמור, לא נשארו לנו כתבים שלמים מרס"ג, ואת שיטתו ניתן ללמוד מהמקורות שהביאו את דבריו. כבר עמד על כך הרב כשר (תו"ש כרך יג עמ' מא): דברי רבינו חננאל במספר מקומות מובאים במקורות אחרים בשם הרס"ג, ואף שאין הר"ח מביאם בשם הרס"ג ניתן לשער שאלו דברי רס"ג שהעתיק הר"ח. גם אם חלק מדברי הר"ח הם

3. רב האי גאון, תשובות הגאונים מוספיה-ליק סי' א, הובאה באוצר-הגאונים למסכת ביצה עמ' 4. פירוש המשניות לרמב"ם ר"ה ומנחות - ראה בסוף מאמר זה.

דברים מקוריים שלו ולא של רס"ג, הרי שהר"ח דבק בשיטת הרס"ג, "שהחשבון עיקר", ובכך הוא משמש כפרקליטו - הר"ח מתמודד בסוגיות שונות עם הקשיים שבשיטה זו. גם הגאון הארץ-ישראלי ר' אביתר הולך בשיטה זו, שהחשבון עיקר.

איזכורי רס"ג עצמו מופיעים במקורות הבאים:

א. קטעי גניזה המיוחסים לרס"ג.

ב. כמצוטטים בתשובת רה"ג (ליק סי' א', וראה עוד לעיל הע' 3).

ג. המובא בספר-העבור לר' אברהם בר חייא משם התוכן ר' יצחק בר' ברוך.⁴

ד. המובא בספר יסוד-עולם משם ר' יצחק בר' ברוך.⁵

ה. המובא בכתבי הקראים.

ו. איזכור שיטתו ע"י ראב"ע בפירושו לתורה (ויקרא כג, ד): "ומה שאמר הגאון".

ז. איזכור שיטתו ע"י הרמב"ם (בעילום שמו) בפירוש המשניות למסכתות ר"ה וערכין.

ח. הרשב"ץ, תשב"ץ ח"א סי' קלה.

קדמונים נוספים שהלכו בשיטתו:

א. ר' אביתר (אחד מגאוני א"י) במגילת ר' אביתר (SAADYANA עמ' 80-104).

ב. פירוש ר"ח על התלמוד.

ג. פירוש ר"ח לתורה, שהובא ע"י ר' בחיי ואברבנאל בשמות יב, ב.

ג. יסודות הלוח הנהוג

לשיטת רס"ג, הלוח הנהוג היום נמסר למשה בסיני. לוח זה מכונה גם "הלוח הקבוע", כי הוא מושתת על הרבה יסודות קבועים:

4. "ספר העבור" לר' אברהם ברחי"א הנשיא, מאמר שני, שער שמיני. נדפס שנית בדפוס צילום בתוך הקובץ "פועל ה"י ח"ב, בני ברק תשנ"ח, בהשמטת מספרי העמודים.

5. "יסוד עולם" לר' יצחק הישראלי, מאמר רביעי, פרק ששי. נדפס שנית בדפוס צילום בתוך הקובץ הנ"ל.

1. מחזור קבוע של שנות העיבור

הלוח מבוסס על מחזור קבוע של 19 שנה, שבו 12 שנים פשוטות בנות 12 חודש, ו-7 שנים מעוברות בנות 13 חודש. סדר השנים המעוברות במחזור השנים הוא: 3, 6, 8, 11, 14, 17, 19 במחזור מעוברות (וכל השאר פשוטות), וסימן להן: גו"ח אדז"ט. המחזור הראשון התחיל בשנת א' לבריאת עולם לפי מנייננו, כך שהמחזור הנוכחי הוא ה-304 לבריאת עולם, והוא התחיל בשנת ה'תשנ"ח (שנה זו, ה'תשס"ד, היא השביעית במחזור, כלומר: פשוטה).

2. אורך קבוע של כל חודשי השנה

כל החודשים בשנה אורכם קבוע חוץ ממרחשון וכסלו. 5 החודשים תשרי, שבט, ניסן, סיון ואב - תמיד מלאים, בני 30 יום. 5 החודשים טבת, אדר הסמוך לניסן (כלומר אדר בשנה פשוטה, או אדר שני במעוברת), אייר תמוז ואלול - תמיד חסרים, בני 29 יום. החודשים מרחשון וכסלו - לעיתים שניהם מלאים, לעיתים שניהם חסרים, ולעיתים מרחשון חסר וכסלו מלא. בשנות העיבור, גו"ח אדז"ט, חודש אדר ראשון⁶ קבוע - תמיד בן 30 יום.

3. הלוח מבוסס על חשבון החודש הממוצע

חישוב הלוח נעשה על סמך חשבון המולדות, שהוא חישוב של אורך החודש הממוצע המכיל 29 יום 12 שעות ו-793 חלקים.⁷ בין כל מולד ומולד יש כט-יב-תשצג. **כל קביעת השנה מבוססת דווקא על מולד תשרי.** מחשבים את מולד תשרי, וביום שבו הוא יחול חל א' בתשרי, אלא אם כן מולד תשרי חל בימים ראשון, רביעי ושישי, שאז דוחים את יום א' בתשרי ליום המחרת. דחייה זו היא המפורסמת מכולם, והיא מכונה "לא אד"ו ראש". ישנם 3 דחיות נוספות,⁸ אך להסברת תמציתית של של מבנה הלוח די לנו בהזכרת דחייה זו.

6. הלוח הקבוע יש לאדר ראשון כל הסימנים שהוא חודש העיבור, ולא אדר ב, ואכמ"ל.

7. כל חלק הוא 1/1080 משעה, כלומר 3 שניות ושליש.

8. והן מכוונות: מולד זקן, גטר"ד ובט"ו תקפ"ט.

4. דחיות בלוח

הדחיות הן אחד מהמאפיינים החשובים של הלוח. כיון שכל החודשים, החל מאדר הסמוך לניסן ועד תשרי קבועים בארכם, ממילא ישנם ימים קבועים שבהם המועדים אינם יכולים לחול, וסימנם:

לא זב"ד פורים פורים לא יחול בימים שני, רביעי ושבת.

לא בד"ו פסח וט' באב לא יחול בימים שני, רביעי ושישי.

לא גה"ז עצרת חג שבועות וכן הושענא רבה לא יחולו לעולם בימים ג' ה' ושבת.

לא אד"ו ראש השנה, וכן לא אד"ו סוכות ושמיני עצרת.

לא אג"ו יום הכיפורים.

לא יחול בימים			המועד
ב	ז	ד	פורים
ד	ב	ו	פסח וט' באב
ה	ג	ז	עצרת והושענא רבה
ו	ד	א	ר"ה, סוכות ושמי"ע
א	ו	ג	יוה"כ

5. יו"ט שני של גלויות נמסר למשה

בתשובת רה"ג (לעיל הע' 3) מובא שרס"ג ענה לשואליו, שיום טוב שני של גלויות נמסר למשה רבנו.

6. האפשרות לחשב לוחות שנה מראש

בגלל קביעות הלוח ניתן לחשב לוחות שנה מראש, ולמעשה אין צורך בחישוב מיוחד של בית דין. לעומת המבנה הקשיח יחסית של הלוח הקבוע שלנו - יהיה לוח התלוי בבית דין לוח משתנה שלא ניתן לחשבו מראש.

עיבור השנים תלוי בהרבה גורמים (בבלי וירושלמי סנהדרין פרק ראשון), ולכן אין מחזור קבוע. בניגוד לחשבון ממוצע של הלוח, כאן החישוב הוא חישוב אמיתי ומסובך של הראות הירח החדש, הלוקח בחשבון את קצב התנועה המשתנה של השמש והירח

וגורמים נוספים. אחרי כל זה צריכים בית הדין להמתין לעדים, ולעיתים החודש מתעבר כיון שעדים לא הגיעו או לא נחקרו ולא הספיקו לקדש את החודש. הירח יכול להראות בכל אחד מימי השבוע, ואם רוצים לקדש את החודש על-פי הראייה ממש, הרי שכל ראשי החודשים וכל המועדים יכולים לחול בכל אחד מימות השבוע (אין דחיות). עקרונית, ניתן אמנם לשלב דחיות גם בזמן שמקדשים ע"פ בית-דין,⁹ אולם אז נחמיץ את קידוש החודש על-פי הראייה. מכל מקום, הרמב"ם בהלכות קידוש החודש לא מזכיר מאומה מהדחיות, כלומר: דעתו היא שחייבים לקבוע את החודש על-פי הראייה ממש.¹⁰

מהשוואה של חשבונות ראיית הירח החדש (הניתנים לחישוב בדרך שהראה הרמב"ם בה' קידוש החודש פרקים יא-יט) ניתן לגלות שיום ראיית הירח אמנם חל לעיתים ביום הקביעה לפי הלוח, אך זאת במיעוט המקרים. יום הראות הירח יכול להתאחר ביום אחד, שנים או אפילו שלשה מיום הקביעה על-פי הלוח.¹¹ לעיתים מקדים הירח להראות יום אחד קודם א' בחודש לפי הלוח שלנו.¹² הסיבה לכך היא, שראיית הירח מתרחשת תמיד שעות רבות אחר המולד האמיתי (מינימום כ- 16, ומקסימום יותר מ- 70),¹³ שהוא זמן ההתקבצות האמיתי של השמש והירח (לעיתים בזמן המולד האמיתי מתרחש ליקוי חמה, כאשר הירח נמצא בדיוק בין השמש לארץ). לעומת זאת הלוח הנוכחי מבוסס ע"פ **חשבון של המולד הממוצע**, שהוא קירוב למולד האמיתי, אולם גם זה לא באופן מוחלט, משתי סיבות:

א. רק א' בתשרי נקבע באמת על-פי המולד. החודשים האחרים, כיון שמספר ימיהם קבוע - נקבעים רק בקירוב לפי המולד.

ב. לעיתים יש דחיות - הדחיות מרחיקות את א' בתשרי (וכתוצאה מכך את שאר החודשים בהתאמה) מיום המולד ביום או ביומיים.

מעובדות אלו נראה שהפער בין קביעה על-פי החשבון לבין הקביעה על-פי הראייה הוא גדול, ולכאורה אינו ניתן לגישור. הלוח שלנו מבוסס על החשבון, ולא ע"פ הראייה: ברוב החודשים לא ייראה המולד בליל א' בחודש. לאחר שאנו נוכחים לדעת שיש הבדל

9. כפי שנראה שעשו בימי עולא (ר"ה כ,א). וכן נראית דעת התוס' פסחים נח, ב ד"ה כאילו.

10. ניתן להוכיח דבר זה גם מדעתו המיוחדת של הרמב"ם בקידוש למפרע (הל' קה"ח סוף פ"ג), ואכמ"ל.

11. למשל, בחודש תשרי היתשע"ד יראה הירח לראשונה רק אור לד' בתשרי לפי הלוח שלנו.

12. בשבט היתשפ"ח יראה הירח אור לכט בטבת לפי הלוח שלנו, כלומר יום אחד לפני א' בשבט.

13. ראה בספרו של המהנדס ר' יצחק יוסף איידלר "הלכות קידוש החודש על-פי הרמב"ם", ירושלים תשנ"ו, עמ' 220.

בין היום שבו חל ראש חודש על-פי הראייה לבין היום שבו חל ראש חודש על-פי הלוח הקבוע, מתעוררת מיד הבעיה האסטרונומית - במה מועילה אפוא תקנת קידוש החודש לדחות את טענת צדוק וביתוס? הרי איפכא מסתברא - ראיית הירח רק תסתור את הלוח, ולא תוכיח את אמיתותו.

ד. על מה ערערו המינים?

לפני שנעסוק בבעיה זו, יש לברר מה טענו המינים נגד חכמי ישראל. נראה ששתי תשובות אפשריות בדבר:

1. עצם קביעת החודש על פי החשבון

המינים ערערו על עצם קביעת החודש ע"פ החשבון, וטענו שעל-פי התורה יש לקבוע חודשים על-פי הראייה. בכך טענתם שייכת בעצם לפרשנות ולהבנת דברי התורה שבכתב, כיצד יש לקיים את מצות קביעת החודש.

כך נראה מלשון פירוש הר"ח על התורה (קטע זה מפירוש ר"י אברבנאל):¹⁴

וכן נהגו ישראל אלף ומאה שנים מימות משה רבינו ועד אנטיגנוס ראש גולה וראש סנהדרים, שהיו בכלל תלמידיו שנים והם צדוק וביתוס. וכשדרש להם "אל תהיו כעבדים המשמשים את הרב על-מנת לקבל פרס", נכנס ספק בלבבם וחשבו שאין שכר ולא עונש, ויצאו לתרבות רעה. ולפי שהיו חכמי ישראל שלמים בחכמת העיבור, והיתה החכמה המפוארה ההיא מקובלת אצלם, התחילו התלמידים החסרים ההם לפרוק מעליהם חכמת הקבלה ופירוש המצוות, וערערו בקביעות החדשים ואמרו: **שלא היה עיקר המצוה לקבוע חדשים על פי החשבון לכשיצטרכו אל חכמות רמות, כי אם בראיית הלבנה על פי שנים עדים כחכם כסכל.** והוצרכו חכמי הדור להכחיש דבריהם בראיות גמורות. ואמר רבן גמליאל ז"ל: אל תחושו לראות הירח, כי החשבון הוא העיקר. כך מקובלני מבית אבי אבא, שאין חדשה של לבנה פחותה מכ"ט יום ומחצה ותשצי"ג חלקים. וזה מורה שלא היה ר"ג סומך על ראיית הלבנה, אלא על-פי החשבון.¹⁵

14. פירוש ר"ח לתורה הובא ע"י ר' בחיי ואברבנאל על התורה בשמות יב,ב.

15. להשוואה, נביא גם את הקטע המובא בדברי רבינו בחיי, שבו מופיעים דברי הר"ח בשינויים: "וכך היו נוהגין כל ישראל לקבוע חודשים על-פי החשבון אלף ומאה שנים מימות משה רבינו ועד אנטיגנוס ראש גולה וראש סנהדרין, והיו בכלל תלמידיו שנים והם צדוק וביתוס. וכשדרש להם: אל תהיו כעבדים המשמשים את הרב על-מנת לקבל פרס, נכנס ספק בליבם וחשבו שאין עונש ושכר, והתחילו לעורר בזה בקביעות הירח. ואמרו: **כי אין עיקר לקבוע חודשים על פי החשבון כי אם בראיית הלבנה.** והוא הדבר הצודק והמכוון. והוצרכו חכמי הדור להכחיש דבריהם ולהודיע להם בראיות

2. נכונות החשבון

המינים ערערו על נכונות החשבון, וטענו שהחשבון איננו מדוייק, ולכן אין להשתמש בו. להבנה זו מטיס דברי ר' יצחק הישראלי בעל יסוד-עולם (מאמר ד פרק ו) שכתב:

ואמר כי בני דורו ב"ד של אנטיגנוס איש סוכו התקינו דין ראית הלבנה בחדושה בר"ח כדי לבטל דברי צדוק ובייתוס שהיו טוענים בהם על החכמים במדת זמן החודש.

אולם נראה ודאי לומר שלא היה כאן רק ויכוח מהי כוונת התורה בקביעת החודש, אלא ודאי היה גם ערעור על נכונות החשבון. כי אם הויכוח היה נשאר ברמה הפרשנית - הרי שההתמודדות היתה נשארת ברמת הפולמוס ההלכתי הטהור, ולא היה צורך לתקן תהליך שלם של קבלת עדים שראו את הירח.

ושוב חוזרת השאלה: "מה מועילה תקנת העדות בחודשים שבהם אין התאמה בין ראיית הירח לחשבון הלוח"?

ה. היחס שבין הראייה לבין החשבון

1. הראייה באה לאמת את החשבון

לא נוכל להתעלם מכך שבשניים מהמקורות שהזכירו את שיטת רס"ג, נראה לכאורה שהראייה והחשבון זהים, והראייה באה לאמת את החשבון (וכפי שראינו לעיל דבר זה עובדתית איננו נכון). כך נראה מלשון רב האי גאון בתשובתו (לעיל הע' 3):

כי רבינו סעדיה גאון אמר בפירושו, כי אין ספק מעיקרא אלא הקב"ה צוה את משה עבדו, והוא אמר לישראל, כי בארץ יהיה להם יום אחד, ובחוצה לארץ שני ימים. וכן היה מעולם, כל ישראל עושין בלא ספק על העיבור ועל החשבון, עד שיצאו המינים ובקשו חכמים להראות כי ראיית הירח והחשבון אחד הוא.

גם מלשון האברבנאל (פירוש לשמות יב,ב, שבו הביא את ר"ח) משמע כך, אם כי באופן פחות ודאי:

גמורות. וכן אמרו ז"ל: כך אמר רבן גמליאל: לא תחושו לראיית הירח, החשבון הוא העיקר. כך מקובלני מבית אבי אבא, שאין חדשה של לבנה פחות מכ"ט יום ומחצה ותשצ"ג חלקים. והנה דבריו הללו מוכיחים, שלא היה ר"ג סומך על ראיית הלבנה, כי אם על-פי החשבון."

וכבר כתב רבינו חננאל ז"ל, שקביעות החדשים בקרב ישראל לא היה בלבד על פי הראייה, כי אם על פי החשבון גם כן... וכך היו נוהגים כל ישראל לקבוע החדשים על פי החשבון ולהסכימו עם הראייה, אבל החשבון היה עיקר. בפירוש רבינו בחיי, שהביא גם הוא את דברי הר"ח, לא מצויות לשונות כאלו.

2. הראייה קובעת

נראה שיש בספר יסוד-עולם התייחסות לאפשרות ההנחה שהראייה והחשבון יכולים לדון בכפיפה אחת, וזה לשונו:

ויש אומרים, שלעולם ובכל זמן וזמן ע"פ החשבון המתוקן הזה המסור היו עושין, היו עם זה נזקקין לראיה ועושין ע"פ העדים, עד שבטלה הסמיכה.¹⁶

ועל זה כתב בעל יסוד-עולם:

ואני אומר, כי זה אינו אפשר להיות, כי מה היה להם לעשות שיחול מולד תשרי יום ששי בשבת אחר חצות היום...

ובעל יסוד-עולם מסביר, שבמקרה כזה לפי הלוח תהיה הקביעות ביום שבת (בגלל לא אד"ו ראש), אולם לא יהיה ניתן לראות את הירח עד ליל יום ראשון (כלומר מוצ"ש). ולכן, כאשר מקדשין על פי הראייה, לא תהיה ברירה לקבוע את החודש אלא ביום ראשון. ולקבוע ביום ב' (שאיננו יום פסול) לא ניתן, כי אז יהיה החודש בן ל"א יום. ראה שם שהביא דוגמא נוספת, ואכמ"ל.

קשה לומר שרה"ג ור"י אברבנאל לא היו מודעים לעובדת חוסר ההתאמה בין זמן ראיית הירח לבין קביעת ראש חודש בלוח שלנו. רה"ג ואברבנאל קיצרו בלשונם, ולכן לא ניתן להסיק חד-משמעית מדבריהם שסברו שניתן לתאם באופן מוחלט בין הלוח לראייה. מכל מקום כך נראה לכאורה מדבריהם הקצרים, איך אין זה מוכרח כלל.

על אברבנאל בכלל קשה לומר דבר זה, כיון שבתוך ציטוט דברי הר"ח הוא מביא את המעשה ברבן גמליאל, שכפי המתואר בגמ' (ר"ה כה, א) נראתה הלבנה ביום כ"ט (ולפי גרסאות אחרות ביום כ"ז!) ואמר לעם לא להתחשב בכך אלא בחשבון. ובהמשך דבריו הביא עוד עובדות, שהירח נראה ביום אחד וקבעו את החודש ביום אחר - ראוהו ב"ד

16. וכתב על-זה הרב כשר (תו"ש חיי"ג עמ' נא): "ונראה שלשיטת רה"ג כיוון ביסוד עולם."

וכל ישראל ונחקרו העדים ולא הספיקו לקדש, הרי זה מעובר - כלומר ר"ח יום אחד אחרי הראיה. ועוד עובדה: ראינוהו בזמנו, ובליל עיבורו לא נראה, וקבלם רבן גמליאל.

3. החשבון קובע

רבינו בחיי (שמות יב,ב) היה מודע לבעיה, וכתב:

וענין "החדש הזה לכם ראש חדשים", אין כוונת הכתוב להזהיר אותנו לעבר שנים ולקבוע שנים על פי ראית הלבנה, כי בקביעות השנים אין עיקר בתורה לחוש לראית הלבנה. אם תראה - מוטב, ואם לא תראה ביום הקביעות אלא קודם לכן או אחרי כן ליום או יומים - אין אנו חוששים, כי לא נצטוינו בתורה לקבוע החדשים על פי ראית הלבנה, כי אם על פי החשבון.

לעיל הזכרנו, שלרוב אין התאמה בין יום ראית הירח החדש ליום הקביעה על-פי הלוח שלנו. אולם יש גם מספר לא מבוטל של פעמים שהירח נראה ביום א' לחודש לפי הלוח שלנו. במקרי ההתאמה - אכן אפשר להשתמש בתהליך קידוש החודש ע"פ הראייה. השאלה היא, מה לעשות במקרי חוסר ההתאמה?

מצאנו שלשה פתרונות למקרים אלו:

א. התעלמות.

ב. ביטול העדות באמצעות הכחשת העדים.

ג. קביעת החודש ע"פ הראייה.

ו. מגילת ר' אביתר: החשבון קובע

אחד מההולכים בשיטת רס"ג הוא ר' אביתר, גאון ארץ ישראל שחי כמאה שנה אחר רס"ג. בחיבור שכתב, המכונה "מגילת ר' אביתר" (לעיל פרק ב) הולך ר' אביתר בשיטת רס"ג. נעתיק קטע ממגילה זו הנוגע לעניינו (סימון הקטעים באותיות נועד להסבר שנביא בדבריו להלן):

ועוד מדרש דרבנן:

(א) פעם אחת נתקשרו שמים בעבים ונראת לבנה בכ"ז לחדש, וכסבורין העם לומר ר"ח הוא. בקשו ב"ד לקובעו, אמר להם ר"ג: כך מקובלני מבית אבי אבא, אין חדשה של לבנה פחותה מכ"ט יום ומחצה ושני שלישי שעה וע"ג חלקים. ואותו

היום מתה אמו שלבן [זזא] והספידה ר"ג הספד גדול. ולא ראויה לכך, אלא כדי שידעו כל העם שלא קדשו ב"ד את החדש.

מדקתני בקשו ב"ד לקדשו ומנען ר"ג, מיכלל שהסוד אצלו הוא, ועל פיו היו סמוכין. ותניא זה ראייה לדברי אומר שאין מקדשין (אלא) על הראיה. שאם היתה הראיה עיקר, היה ר"ג מקדש בכ"ז לחדש בשעה שראו את הלבנה.

והא דתנן דמות צורת לבנה היה לו לר"ג על הטבלה ובכותל שבהן מראה... ואומר להן הכזה ראיתם או כזה.

ודקא קשיא לך לא קשיא. האי דקא עביד הכי, שמד היה, וראו רבותינו לשנות המנהג כדי לבטל השמד, אבל בצנעה על פי החשבון היו עושים כמנהגם הראשון שמאדם הראשון, וכו'.

(ב) ואמרי, ר' חייא חזא לסיהרא בצפרא בכ"ט, שקל קלא שדא ביה, אמר ליה: לאורתא קא בעינן לקדושך, ואת קיימת הכא, זיל ואיכסי.

למימרא דלא סמכינן אראיה כל עיקר, אלא על החשבון.

(ג) וכי קאמרי לקדש על הראיה הני מילי היכא דמתחזי סיהרא בעידן דמטא לן חשבונא, אבל איתחזי בעידן דלא מטא חשבונא לא.

(ד) ועוד, לא שקלינן וטרינן בראיה אלא מימי אנטוגנס איש סוכו וחלוקת צדוק ובייתוס לסלוקי פלוגתא מישראל, ולגלויי מילתא כי כעת החשבון מכונת עד המולד.

(ה) ועוד ראייה אחרינה, דתנן ר' אליעזר ברי' צדוק אומר: אם לא נראה בזמנו, אין מקדשין אותו, שכבר קדש שמים. ואמר ר' יהודה אמר שמואל: הלכה כראב"צ כו'. למאי נפקא מינה? אמר רב אשי: לאכחושי שהדי. ואי אמרת ראייה עיקר, אמאי מכחשינן שהדי, שהדי במאי קא חזו משהדי? אלא חושבנא עיקר. וכי משהדי בענין דלא מטא לן חושבנא, מכחשינן להן וסמכינן אחושבנא.

ר' אביתר מביא מספר ראיות שלא קדשו ע"פ ראית הירח אלא ע"פ חשבון:

(א) במקרה של ר"ג ראו את הלבנה בכ"ז בחודש, ולמרות זאת **התעלם** מכך רבן גמליאל וקבע לפי החשבון. נשים לב לשני שינויים חשובים לעומת גרסתנו - כאן: "יום כ"ז", לעומת כ"ט אצלנו; ו"נראת לבנה", ולא "דמות לבנה". מהפשט המקובל

בסוגייה זו טעו העם וחשבו שראו ענן בצורת ירח,¹⁷ ור"ג הכחישם לפי שידע **בחשבון הראיה** שהירח לא יכול להראות. לפי דברי ר' אביתר, העם אכן ראה את הלבנה בכ"ז לחודש,¹⁸ ור"ג לא קידש, כיון שהלך לפי **החשבון של הלוח**.

(ב) במקרה של ר' חייא נראתה הלבנה הישנה בבוקר, ור' חייא הבין שבערב לא יתכן שתראה הלבנה החדשה, ובכל זאת **התעלם** וקידש את החודש בערב.

בשני מקרים אלו אנו רואים **התעלמות** מראיית הירח. אח"כ מסביר ר' אביתר מתי משתמשים בקידוש החודש ע"פ הראיה, ומדוע:

(ג) קידוש החודש ע"פ הראיה מתבצע רק כאשר יש התאמה בין הראיה ובין החשבון.

(ד) מטרת הראיה היא לסלק מחלוקת, ולגלות שהחשבון מדוייק. כדי להבין את דברי ר' אביתר, ראה להלן דברי רס"ג.

(ה) במקרה של חוסר התאמה בין החשבון לראיה מכחישים את העדים (כנראה באיום). כאן אין התעלמות, אלא ב"ד משתדל לבטל את העדות.

מצינו אחד מן הראשונים שהבין שבמקרה שהירח נראה בעליל, מחוייב ב"ד לקדש את החודש לפי הראייה. הרשב"ץ (שו"ת התשב"ץ ח"א סי' קלה) דן בדברי רס"ג ומסביר כי רס"ג סובר כדעת רבנן החולקים על אחרים. שיטת אחרים בענין קידוש החודש שמספר הימים בשנה קבוע, ולכן אין בין ר"ה לר"ה אלא ד' ימים. מכך נובע כי ר"ה יכול לחול בכל אחד מימות השבוע. התשב"ץ כותב כי רס"ג (וכן תוס' פסחים נח, ב ד"ה כאילו) סובר כחכמים. שיטת חכמים שאם רוצים מאיימים כדי לדחות, אולם האיום לא מועיל כאשר הירח נראה בעליל דלא ליהוי כי חוכא.¹⁹ אולם מדברי ר' אביתר עולה בדיוק ההפך. והדבר נראה ברור כי לדעת רס"ג לא מתחשבים בראייה כלל, ותמיד כפופים ללוח.²⁰

17. וזה ההקשר ל"נתקשרו שמים בעבים" - אחד מהעננים נראה בצורת ירח.

18. והתקשרות השמים בעבים גרמה להחשכה של הרקיע (ודימו בני אדם שהחשיך - פירוש ר"ח), ואז ניתן היה לראות בין העננים את הירח.

19. עיין היטב בתשב"ץ החדש, מהדורת מכון ירושלים, ח"א עמ' רצד הע' 34.

20. אמנם העיר כבר הרב כשר, שרס"ג כתב שהיתה מידת גמישות מסויימת לב"ד, ואמר הגאון ר' סעדיה כו', והיו מוסיפים בחדשים המלאים בשנה ומחסרין מהן בעת הדחק ולדבר הצורך כאשר היו רואים לעשות, כדאמרינן מעשה שעשה רבי תשעה חסרין בשנה. ובכל זאת היו מזהירין שלא יהיה אחד מן המועדים ביום שאינו ראוי לו (ספר העבור לראב"ח עמ' 60). אולם גם מידת גמישות זו לא תציל מדחיית תשרי, שהלבנה החדשה תראה בו בימים אד"ו.

ז. הצורך בעדות לפי רס"ג

עדיין יש לשאול: מדוע תקנו את העדות אם ברוב החודשים לא משתמשים בה?

בקובץ סעדינא (עמ' 104-80) הובאו קטעים מכתבי-יד של דברי ויכוחים של רב סעדיה עם הקראים. קטעים אלה הועתקו באוצר-הגאונים לר"ה, ובתורה-שלמה יג של הרב כשר. בקטעים אלו מופיעות טענות שטען הרס"ג כנגד הקראים, ואחת מהן היא:²¹

ויש עוד [להביא ראיה] שהענין הוא כמו שאמרנו, שמה שהצריכו ראית הלבנה היא לאשר [מעשה בית דין], ולא כמו שאמרו מתנגדנו, שהוא לשם קביעת החג. ממה שאנו מוצאים, כי החוגגים לפי ראית הלבנה אינם מצריכים אלא לדעת אל נכון שהלבנה נראתה בלבד; ואם נתברר להם שכבר נראתה, הם חוגגים, ואינם שמים לב ההיתה רחבה או קצרה בצורת קשת או לא, גבוהה או שקועה, לפני החמה או לאחריה. ואין צריכים אלא לראותה בלבד, ובכל אופן שנראתה הם חוגגים. ולו היו חכמינו מצריכים את הראיה לשם קביעת החג על פיה, היו גם הם צריכים לחוג בכל אופן שיראוה, ולא היו שמים לב לאותן הצורות השונות. והרי אנו מוצאין שלא היו מקבלים עדות אלא לפי הצורות האלה שהזכירו, כמו שתיארנו מקודם - כמה היה גבוה, ולאין היה נוטה, וכמה היה רחב וכו'. ולפי מה שבארו בתלמוד, גם זאת היא ראיה גדולה שלא היתה כונתם אלא אשר את אמתות המצבים שתארו [העדים ב]ה, כדי שיתברר על פיהם תחלת זמן ההתקבצות²² מתי היה, ויהיה ודאי אם היה קודם לכן ספק. ולראיה על בטול דבריהם הוא, שלא היו מאמתים את עדות ראית הלבנה אלא לפני עדים ודיינים וקהל... ואלו היתה כונתם לחוג לפי הראיה, היו העדים מספיקים כמו שהם מספיקים לגבי אנשי הראיה היום. וזה מראה שאינה (הראיה) אלא לאמת את הסימנים שהזכרנו. ומנין שהם צריכים לראש ודין וקהל... לפי שאמרו: ראש בית דין אומר מקודש - וזהו גם כן ראיה על מה שהזכרנו.

21. בתרגום מערבית, אוצר-הגאונים לר"ה מילואים עמ' 99-98, תורה-שלמה חיי"ג השמטות ומלואים עמ' 186.

22. בנדפס תרגום: ההתקהלות. אולם אין ספק שיש לתרגם את המילה הערבית אלאגיתמאע - התקבצות, במובן של התקבצות השמש והירח, כלומר - מולד הלבנה. המולד קודם את הראייה, ומצורת הירח בשעת הראייה אפשר לאמוד את פרק הזמן שחלף מהמולד. גם הרב קאפח תרגם מלה זו באותו אופן, בפירוש המשניות לרמב"ם. במס' ר"ה פ"ב מ"ט הערה 27 כתב הרב קאפח, שתרגם את המילה אלאגיתמאע - קבוץ השמש והירח: "השתמשי במלת 'קבוץ' למושג אלאגיתמאע, אף שאינה מדוייקת, מפני שבה השתמש רבינו תמיד בהלכות קידוש החודש."

מקטע זה רואים מפורשות, שמטרת העדות העיקרית לא היתה כלל קידוש החודש, אלא רק אימות חשבון המולד של הלוח, כפי שהוזכר ביסוד-עולם שהבאנו לעיל, שערעור המינים היה על מידת החודש. כך סרה לחלוטין הבעייה האסטרונומית.

התועלת בתקנת קידוש החודש ע"פ עדים מתבטאת לפי רס"ג בשני דברים:

א. בחודשים בהם יש התאמה בין הלוח לראייה ניתן לקדש את החודש ע"פ הראייה, כמשקל נגד לערעור המינים.

ב. קבלת עדי הראיה שמשה לאימות חשבון המולדות, ולא לקביעת החודש ע"פ העדות.

ח. האם רס"ג אכן האמין בשיטתו?

כבר כתבו רב האיי גאון והרמב"ם, שרס"ג לא האמין בדברי עצמו, אלא אמר אותם כתשובה נגד הקראים (שהם המינים החדשים, הכופרים בתושבי"ע ובחשבון הלוח, ממשיכי דרכם של הצדוקים והבייתוסים).

רה"ג כתב (אוצר-הגאונים לביצה עמ' 4):

כך ראינו, כי זה שאמרתם שכתב רס"ג פיומי ז"ל, קנה הוא שדחה בו את אפיקרוס.

הרמב"ם כתב פעמיים בפירוש המשנה נגד שיטת רס"ג, ללא ציון שמו. פעם במס' ר"ה (פ"ב מ"ז, כאן לפי תרגום הר"י קאפח, הוצ' מוסד הרב קוק, ירושלים תשכ"ג):

ואני מתפלא על אדם שמכחיש ומתוכח בדבר הברור, ואומר שדת היהודים אינו בנוי על ראיית החדש, אלא על החשבון בלבד, והוא מאמין בכל הלשונות האלה. ואיני חושב שהאומר כן מאמין בכך, אלא היתה מטרתו בדבר זה לנגח את יריבו באיזו צורה שתהיה, שלא בצדק או בצדק, כיון שלא מצא מפלט מלחץ הויכות.

ובמסכת מנחות (פ"א מ"ח), על אודות השעיר של יוה"כ שחל להיות בערב שבת שהיה נאכל ע"י הבבליים, כתב:

ודבר זה ממה שמבטל טענת כל מי שמתוכח וטוען, שלא היה צום כפור כלל לא ביום ששי ולא ביום ראשון, ושכל מה שנזכר במשנה הוא על דרך ההנחה אלו אירע. הרי דברה המשנה בהלכה למעשה שהפלוניים היו אוכלים אותו חי, ואין מקום כאן לשום וכוח. ואי אפשר לומר שזה הנחה למה שלא היה. והרבה בתלמוד מה שמחזק דבר זה. אלא הענין הולך אחר הראיה בזמן שהיה בית דין, כמו שבארנו בראש השנה. דע זאת.

לאור ראיות שונות יצא ר' אריה שטרן, במאמרו הנ"ל (תחומין כג עמ' 196), להוכיח שרס"ג אכן האמין בשיטתו:

באוצר הגאונים הובאו מובאות רבות מדברי רס"ג, עם ראיות רבות מהש"ס, ודיונים מפורטים על טענות נגד אפשריות. משקלא וטריא זו נראה שרס"ג אמר את דעתו לא רק כדי לדחות את הקראים.

קדמו המנוח ר' שמואל ביאלובלוצקי, בספרו אם-למסורת (עמ' 170):

קשה להסכים לדעה זו. התשובות על שיטה זו הן גלויות ומפורשות, ואי אפשר היה לו לחשוב, שבזה יציל את עצמו מידי האפיקורס. וחוף מזה חס לו לאדם גדול כמותו שיזייף עניין שלם, גדול וחשוב, וישנה את צורתן של הרבה הלכות אפילו לצורך גדול.

לעיל הראנו שאף בצד האסטרונומי רס"ג אמנם התמודד עם הקשיים על שיטתו. אולם עדיין נראית לי מרחיקת לכת הטענה כאילו ניתן להביא הוכחה מוצקה שרס"ג אכן האמין בדבריו. כאשר מעיינים בדבריו של הקראי סלמון בן ירוחים, שחי בזמן רס"ג והיה למעשה מן המתווכחים עמו, ניתן לגלות שהוויכוח נשא אופי של וויכוח הולך ומתפתח בסגנון של קושיה ותירוץ, הוכחה ופירכה מצד לצד הלוך ושוב. אנו רואים שהקראים, שידעו פרק מסויים בתושב"ע, הולכים ומקשים על רס"ג עוד ועוד, ורס"ג משיב להם. לדוגמה, כך הם דברי הקראי הלזה:²³

בתולדות לבנה תתגבר

אשאלך שאלה ותשובתך חבר

אם יש מלים וכח לך דבר

ואם אין לך מענה - שוב אל האמת ואל עדתי תתחבר.

ואכן בסעדינא פורסמו שרידים מ"ספר ובו וכוח על שני חדשים מחללין את השבת לרבינו סעדיה גאון פיומי", הובאו במלואים לאוצה"ג לראש השנה עמ' 96 ואילך. וייתכן שמהלך העניינים היה, שרס"ג טען את טענת "החשבון עיקר", ולא ציפה להתקפת נגד כה חזקה מצד הקראים. וכשזו הופיעה, נשאב רס"ג לתוך הוויכוח ובכוח פלפולו הגדול ניסה ליישב את כל הפרצות בשיטתו. יש להניח שרבי האיי גאון, שהיה סמוך בזמן ובמקום

23. ספר מלחמות ה' לקראי סלמון בן ירוחים, י"ל ע"י ישראל דודזון, ניו יורק תרצ"ד עמ' 67.

לרס"ג (השאלה נשאלה מקירואן כפי שמעיר הרב לוין באוצה"ג לביצה עמ' 3 הערה ב) ידע את כל הרקע לזויכוח, וכתב את דבריו מתוך ידיעה שזה בדיוק מה שקרה.